

ЕФЕКТЪТ ОТ НАПУСКАНЕТО НА ОБЕДИНЕНОТО КРАЛСТВО ЗА СЪВЕТА НА ЕС: ИНСТИТУЦИОНАЛНИ И ПОЛИТИЧЕСКИ ПОСЛЕДСТВИЯ

Димитър Лулков

Wilfried Martens Centre for European Studies

Резюме

На 31 януари 2020 г. Обединено кралство Великобритания и Северна Ирландия официално напусна Европейския съюз и неговите представителни вече не са част от процеса на вземане на решения в рамките на европейските институции. Настоящият доклад анализира очаквания ефект от напускането на Обединеното кралство върху функционирането на Съвета на Европейския съюз, както и евентуалните последици относно вътрешната динамика при гласуване в институцията. Големите държави членки се очаква да бъдат „печеливши“ от тази промяна, след като тяхната относителна тежест при гласуване ще нарасне при процедури за вземане на решение с квалифицирано мнозинство. Оттеглянето на Обединеното кралство отбелязва и напускането на традиционно най-опозиционно настроената държава по отношение на законодателните предложения, разгледани в Съвета на ЕС в периода 2004 г. - 2016 г. Тази промяна ще има дългосрочни последици относно изграждането на коалиции, както и отваря възможности за допълнителна европейска интеграция в определени области като бюджетни въпроси, сигурност и отбрана.

Ключови думи: Обединено кралство; Съвет на ЕС; институционален баланс; Брекзит; гласувания.

THE EFFECT OF THE UNITED KINGDOMS'S WITHDRAWAL FROM THE EUROPEAN UNION ON THE COUNCIL OF THE EU: INSTITUTIONAL AND POLITICAL CONSEQUENCES

Dimitar Lilkov

Wilfried Martens Centre for European Studies

Abstract

On 31 January 2020 the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland officially left the European Union and its representatives are no longer part of the decision-making process of the European institutions. The current report analyses the anticipated effect from the UK's departure on the functioning of the Council of the EU and the potential consequences on the internal voting dynamic and coalition-building patterns within the institution. The paper finds that the bigger member states will be the likely 'winners' from Brexit as their relative voting weight will increase during qualified majority voting procedures. The withdrawal of the UK also marks the departure of the country which has traditionally registered the most vehement opposition to legislative proposals in the Council within the decade before the 2016 Brexit referendum. This has specific long-term implications for internal coalition-building and also opens possibilities for further European integration in certain limited policy areas such as budgetary matters, as well as security and defence policy.

Key words: United Kingdom, Council of the EU, Institutional balance, Brexit, Voting.

Въведение

На 31 януари 2020 г. Обединеното кралство Великобритания и Северна Ирландия напусна Европейския съюз и Европейската общност за атомна енергия. Официално ратифицираното Споразумение за оттегляне¹ очертава рамката на бъдещото партньорство между ЕС и Обединеното кралство и дава началото на преходния период, който ще продължи поне до 31 декември 2020 г. До края на този период Обединеното кралство вече няма да бъде представено в институциите, агенциите, органите и службите на Съюза, но европейското право ще

¹ Споразумение за оттеглянето на Обединеното кралство Великобритания и Северна Ирландия от Европейския съюз и Европейската общност за атомна енергия (2019/С 384 I/01)

продължава да се прилага в Обединеното кралство до края на този период. В качеството си на трета държава то вече няма право да участва в колективните процеси на вземане на решения в ЕС.

През последните години преговорният процес относно напускането на Обединеното кралство беше белязан от ожесточени дебати по отношение на икономическите, политическите и социалните последици от т.нар. Брекзит. Под сериозен въпрос продължава да бъде бъдещото партньорство между Лондон и Брюксел, както и евентуалните промени за гражданите и икономическите субекти от двете страни на Ламанша. От съществено значение са и последиците за самите европейски институции, които от 1 февруари 2020 г. официално функционират във формат ЕС-27 и без британско представителство в тях. Настоящата статия изследва очаквания ефект от Брекзит върху Съвета на ЕС и отражението върху различните процедури на гласуване и променящи се мнозинства. Докладът разглежда изминалите гласувания на Обединеното кралство и основните тенденции при формирането на коалиции или блокиращи малцинства, така че да очертае евентуалната бъдеща динамика в самия Съвет. Текстът цели също да анализира дългосрочните институционални и политически последици в работата на европейския съзаконодател, както и да отличи евентуалния ефект върху дългосрочните политики на Европейския съюз.

Ефект върху системата на гласуване в Съвета на Европейския съюз

Съветът на ЕС взема решения на ниво министри след гласувания с обикновено мнозинство, квалифицирано мнозинство или с единодушие, в зависимост от разглежданите въпроси. Обикновеното мнозинство се прилага при гласувания на процедурни въпроси, свързани с вътрешната работа на институцията и изисква наличието на подкрепа от повече от половината членове на Съвета за приемането на съответното предложение.² След напускането на Обединеното кралство тази процедура ще изисква подкрепата на поне 14 от 27-те държави членки.

Промените, свързани при гласуването с квалифицирано мнозинство, са далеч по-специфичен случай и изискват прецизен анализ. Когато Съветът гласува по предложение на Европейската комисия или на върховния представител на Съюза по въпросите на външните работи и политиката на сигурност, квалифицираното мнозинство (QMV) се постига при условие, че 55 % от държавите членки гласуват „за“, като тяхното население трябва да представлява най-малко 65% от общото население на ЕС.³ Същата процедура поставя условие, че за постигането на т.нар. блокиращо малцинство трябва да има наличието на поне 4 държави член-

² Чл. 238 (1) от Договора за функционирането на Европейския съюз (ДФЕС)

³ Чл. 16 (4) от Договора за Европейския съюз (ДЕС)

ки, които да представляват най-малко 35% от населението на ЕС⁴, така че QMV да не бъде постигнато и евентуалното предложение да бъде отвърлено. При QMV въздържането от гласуване се брои като глас „против“.

Гласуването с квалифицирано мнозинство в Съвета на ЕС се използва за огромна част от решенията на институцията. Какво означава напускането на Обединеното кралство на практика за QMV след 1 февруари 2020 г.? По отношение на първия критерий (наличието на 55% подкрепа) промяната е логична – необходимо е поне 15 държави да гласуват „за“ във формат ЕС-27, сравнено с 16 във формат ЕС-28. Тъй като в тази хипотеза всяка държава има равно „тегло“, евентуалният положителен глас на Малта има същата формална сила като на Германия за постигането на нужната бройка подкрепа. След Брекзит всяка членка на Съвета на ЕС ще увеличи минимално своята формална тежест по отношение на първия QMV критерий и тази промяна теоретично ще направи задоволяването му по-лесно постижимо.

По-интересна е промяната по отношение на втория критерий, свързан с населението на ЕС. Считано от 1 февруари 2020 г. населението на Съюза наброява 446 милиона, което означава че ще е нужна подкрепата на страни, представляващи поне 289 милиона (65%) европейски граждани за задоволяването на допълнителния QMV критерий. Тук промяната е по-осезаема тъй като напускането на Обединеното кралство значително „сваля“ този праг, който във формат ЕС-28 беше близо 330 милиона. В тази хипотеза Малта (население близо 500 хил. души) и Германия (близо 83 милиона) вече изглеждат по съвсем друг начин по отношение на своето влияние. Настъпилата промяна може количествено да се измери и да се определи как точно ще се промени тежестта на отделните държави при гласуване. Индексът Banzhaf⁵ може да се използва тук за моделиране на тази нова динамика между държавите и да определи кои страни печелят и губят тежест след Брекзит (Kirsch 2016).

Таблица 1 показва индивидуалния дял от населението на всяка държава членка преди и след напускането на Обединеното кралство. Логично, всяка страна отбелязва ръст по отношение на абсолютния си дял от цялото население, но това не трябва да се разглежда като автоматично нарастваща тежест при гласуването. Последната редица от таблицата показва промяната в относителната тежест на всяка държава – страните с по-голямо население са облагодетелствани от новата ситуация, докато по-малките държави членки регистрират или много малка положителна промяна в своя полза, или намаляват своята относителна тежест. Германия, Франция, Италия, Испания и Полша отбелязват значително нарастване на позициите си по отношение на

⁴ Чл. 16 (4) от Договора за Европейския съюз (ДЕС)

⁵ Индексът измерва вероятността един актьор да промени крайния резултат при едно гласуване, в което участниците имат различна индивидуална тежест по време на вота.

възможността си да повлияят при изпълняването на втория QMV критерий. Всички държави с население по-малко от това на Ирландия са директни губещи от тази промяна. За Република България промяната е теоретично положителна, но на практика пренебрежителна.

Напускането на Обединеното кралство пряко влияе и върху допълнително поставеното условие в Договорите, свързано с формирането на блокиращо малцинство, което се състои от поне 4 държави, които представляват поне 35% от населението на ЕС. Това условие до някъде „предпазва“ интереса на по-малките държави, защото не позволява коалиция от трите най-големи държави да постигне процентния критерий, без да има подкрепа от поне още една четвърта страна. Чисто аритметично, Брекзит дава по-голямо значение на това правило и допълнително намалява теоретичните конфигурации от държави, които могат да се коалират успешно, за да формират блокиращо малцинство. Тенденциите при оформянето на коалиции и случаите, в които Обединеното кралство се е намирало в малцинствена позиция по време на гласуване в Съвета, са анализирани в следващата част на тази статия.

Таблица 1. Дял от населението и тежест при гласуване в Съвета на отделните държави членки преди и след Брекзит

Държава	Население (ЕС-28)	Banzhaf Индекс (ЕС-28)	Население (ЕС-27)	Banzhaf Индекс (ЕС-27)	Промяна на относителната тежест
Германия	15.90%	10.20%	18.30%	11.90%	16.60%
Франция	13.00%	8.40%	14.90%	9.90%	18.00%
Италия	12.00%	7.90%	13.70%	9.20%	17.10%
Испания	9.20%	6.20%	10.50%	7.70%	23.30%
Полша	7.50%	5.10%	8.60%	6.60%	28.80%
Румъния	3.90%	3.80%	4.50%	4.00%	5.70%
Нидерландия	3.30%	3.50%	3.80%	3.70%	5.60%
Белгия	2.20%	2.90%	2.50%	3.00%	4.00%
Гърция	2.20%	2.90%	2.50%	3.00%	3.90%
Чехия	2.10%	2.80%	2.40%	2.90%	3.70%
Португалия	2.10%	2.80%	2.40%	2.90%	3.60%
Унгария	1.90%	2.80%	2.20%	2.90%	3.40%
Швеция	1.90%	2.70%	2.20%	2.80%	3.30%
Австрия	1.70%	2.60%	1.90%	2.70%	2.70%
България	1.40%	2.50%	1.60%	2.50%	1.90%
Дания	1.10%	2.30%	1.30%	2.30%	0.80%
Финландия	1.10%	2.30%	1.20%	2.30%	0.70%

Словакия	1.10%	2.30%	1.20%	2.30%	0.60%
Ирландия	0.90%	2.20%	1.00%	2.20%	0.00%
Хърватска	0.80%	2.20%	1.00%	2.20%	-0.30%
Литва	0.60%	2.00%	0.70%	2.00%	-1.50%
Словения	0.40%	2.00%	0.50%	1.90%	-2.40%
Латвия	0.40%	2.00%	0.50%	1.90%	-2.40%
Естония	0.30%	1.90%	0.30%	1.80%	-3.20%
Кипър	0.20%	1.80%	0.20%	1.80%	-3.80%
Люксембург	0.10%	1.80%	0.10%	1.70%	-4.10%
Малта	0.10%	1.80%	0.10%	1.70%	-4.30%

Източник: Kirsch, W (2016), Brexit and the Distribution of Power in the Council of the EU, Centre for European Policy Studies

По отношение на гласуванията с квалифицирано мнозинство остават две специални хипотези, които също трябва да бъдат разглеждани. Определени гласувания⁶ се провеждат при формалното отсъствие на някои държави членки, като изискванията за постигане на QMV остават същите, но праговете се коригират, така че да отразят броя и общото население единствено на участващите страни в гласуването. Брекзит не променя особено динамиката тук, защото голяма част от тези гласувания традиционно не включваха Обединеното кралство, което се възползваше от договореното си право за неучастие (opt-out) в различни общи политики и продължава да е извън Шенгенското пространство.

Втората специална хипотеза е при гласуване с т.нар. „засилено квалифицирано мнозинство“⁷, когато Съветът гласува по предложение, което не е на Комисията или на върховния представител на Съюза по въпросите на външните работи и политиката на сигурност. Тук изискването е за подкрепа от поне 72% от гласуващите държави, които да представляват поне 65% от населението на ЕС. След 1 февруари 2020 г. това ще означава, че поне 20 държави от ЕС-27 (сравнено с 21 от ЕС-28) трябва да подкрепят съответно предложението, както и да задоволят критерия за население. Това изискване напомня праговете при гласуване с квалифицирано мнозинство отпреди Договора от Лисабон и очакванията за подкрепа от над 2/3 от гласуващите държави. Поради високия праг всяка държава ще увеличи своята тежест при гласуване със засилено квалифицирано мнозинство след Брекзит, като големите държави членки ще имат сравнително предимство по отношение изпълнение и на критерия за население.

⁶ Пример за тях са специално договорените случаи за неучастие (opt-out) в конкретни политики на Европейския съюз, конкретни форми на засилено сътрудничество между определени държави членки, както и специфични въпроси, засягащи шенгенското законодателство.

⁷ Чл. 238 (2) от ДФЕС.

На последно място, Съветът на ЕС взема решения с единодушие в някои конкретни области, свързани с обща външна политика, хармонизация на данъчно законодателство, определени разпоредби в областта на правосъдието и др.⁸ Тъй като единодушието се изисква при въпроси, които държавите членки смятат за чувствителни, Брекзит отваря бъдещи перспективи по конкретни теми, които са срещали традиционната опозиция на Лондон. Тази тема ще бъде по-подробно разгледана в следващата част от настоящата статия.

Тенденции при гласуване и коалиции в Съвета на ЕС

В тази част ще се опитаме да проследим основните тенденции при гласуване на Обединеното кралство в Съвета и как напускането на британските представители може да се отрази на цялостната динамика в институцията. Интересно е да проследим поведението на страната по време на гласуванията в Съвета през десетилетието преди провеждането на референдума за членството в ЕС на 23 юни 2016 г. Сравнено с останалите страни в Съвета, Обединеното кралство се намира най-често в опозиция спрямо предложенията, поставени за гласуване. В периода 2004-2009 г. Лондон е в малцинствена позиция (вот „против“ или „въздържал се“) в 2.6% от разгледаните законодателни предложения, докато в отрязъка 2009-2015 г. този дял стига 12.3% (Hix et al. 2016:3). Таблица 2 показва разбивката на тези гласувания за всяка конкретна година.

Таблица 2: Гласуванията на Обединеното кралство в Съвета на ЕС (2004-2015)

Година	За	Против	Въздържал се	Неучастие
2004	198	1	3	0
2005	119	1	2	0
2006	198	1	2	0
2007	135	5	2	0
2008	213	3	3	0
2009	211	4	6	0
2010	96	1	11	3
2011	86	4	7	9
2012	77	7	2	2
2013	118	9	8	9
2014	156	4	5	0
2015	66	7	6	3

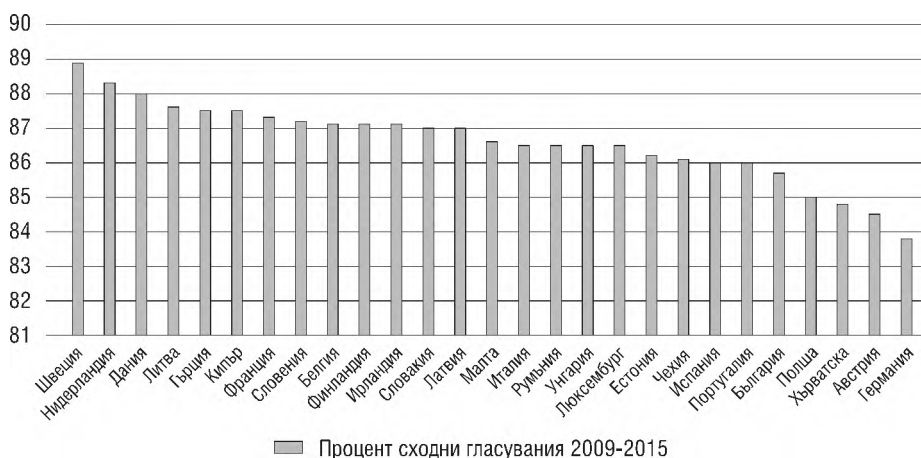
Източник: Hix, S., Hagemann, S., Frantescu, D. (2016) *Would Brexit matter? The UK's voting record in the Council and the European Parliament*, VoteWatch Europe

⁸ Пълният списък може да бъде намерен на: <https://www.consilium.europa.eu/bg/council-eu/voting-system/unanimity/>

За сравнение, между 2009 г. и 2015 г. Германия и Австрия са в губеща позиция в 5.4% от гласуванията, докато мнозинството от останалите държави членки регистрират негативен вот или „въздържал се“ средно около 2% от всички гласувания (Nix et al. 2016: 4).

Поведението на Обединеното кралство е в разрез и с ясно изразената култура на консенсус, която се наблюдава в исторически план по време на гласувания на ниво министри (Hagemann and De Clerck-Sachsse 2007; Hgge 2013). Голяма част от различията между държавите традиционно се изглаждат на ниво работни групи или формат Комитет на постоянните представители на правителствата на държавите членки (COREPER), така че финалният вот на ниво министри обикновено е подкрепен с консенсус, дори и процедурата да изисква гласуване с квалифицирано мнозинство. Вътрешните договорености между държавите, високата степен на социализация между преговарящите и опитът за избягване на публична конфронтация са част от обясненията за тази уникална специфика на институцията (Лилков 2016).

По-детайлният анализ на гласуванията показва, че несъгласието на Обединеното кралство е концентрирано в няколко конкретни законодателни области – бюджетни въпроси, външна политика и политика на сигурност, както и международно сътрудничество и развитие с трети страни (Nix et al., 2016: 6). Тези тенденции пряко отразяват традиционното нежелание на Лондон да подкрепя предложения, свързани с по-дълбока степен на интеграция, прехвърляне на суверенни функции към свръхнационални институции, както и пренасочването на допълнителни финансови средства към европейския бюджет.

Фигура 1. Припокриване на гласуванията на Обединеното кралство с останалите държави членки в Съвета

Източник: Nix, S., Hagemann, S., Frantescu, D. (2016) *Would Brexit matter? The UK's voting record in the Council and the European Parliament*, VoteWatch Europe

По отношение на съюзници и ad hoc коалиции по време на гласуване в Съвета Обединеното кралство регистрира най-високо припокриване на позициите си с тези на Швеция, Нидерландия и Дания в годините преди провеждането на референдума за членство (Фиг. 1). Това следва не само от географската близост на тези страни, но най-вече поради общите им национални приоритети по отношение на свободна търговия, традиционен икономически либерализъм, както и споделената им резервираност към определени аспекти от икономическата политика на ЕС.

Една от логичните прогнози за ефекта от Брекзит е, че тези северни страни ще потърсят още по-близки отношения, така че да защитят своите интереси и след напускането на Обединеното кралство (Besselink et al., 2019, 15). През последните месеци се наблюдават индикации за потвърждението на тази теза. В началото на 2020 г. Швеция, Нидерландия и Дания, с подкрепата на Австрия, заеха обща позиция в дебата за Многогодишната финансова рамка на ЕС и са гласовита опозиция на предложението за допълнителното натоварване на нетните платци към европейския бюджет (Kurz 2020). Същата група страни изрази и общ скептицизъм към френско-германското предложение от май 2020 г. за набирането на извънредни допълнителни средства и насочването им към европейските региони и домакинства, които са най-тежко пострадали от пандемията COVID-19. Тези тенденции, които за момента са демонстрирани на най-високо политическо ниво, най-вероятно ще се пренесат и при гласувания в Съвета на министрите, където тези четири страни ще консолидират своите позиции. Този алианс може и да се разшири с подкрепата на балтийските републики и да оформи модерна Ханзейска лига⁹ в рамките на Съвета – тези страни вече следват общи принципи по въпроси, свързани с бъдещата архитектура на икономическия и паричен съюз (Advisory Council 2018: 8).

В публичното и медийно пространство отдавна е създаден образът на Обединеното кралство като основния вето играч, който исторически предотвратява по-амбициозните опити за допълнителна европейска интеграция. Независимо от тези наблюдения, очакванията на различни анализатори за бърз интеграционен „скак“ като директно следствие от Брекзит са може би прибързани. Фокусирайки се върху Съвета на ЕС, по-скоро можем да очакваме бавен и постепен напредък в конкретни общи политики, които не биха били възможни в присъствието на британски представители. Вече се наблюдава по-изявен интерес от ЕС-27 към допълнително сътрудничество в сферата на сигурността, както и отделянето на нови средства за проекти, свързани с общоевропейската отбрана. Подобни чувствителни въпроси изискват единодушие в Съвета и вече изглеждат една идея по-реалистични след Брекзит.

⁹ Средновековен търговски съюз на множество градове в Северозападна Европа.

В политически план е явна загубата за страните, които продължават да използват своята собствена валута. Обединеното кралство беше най-голямата икономика, която не е част от еврозоната, и страната, която действаше като противотежест при отстояване на колективния интерес на деветте страни, които не използват еврото. Интересно ще е да проследим бъдещата динамика между тези два лагера след Брекзит. След 1 февруари 2020 г. Съветът се лиши и от един от най-изявените критици на общата селскостопанска политика, което е добра новина за страни като България, чиито земеделски сектори са щедро облагодетелствани от разпределените ресурси. В международен план Лондон имаше изявени позиции относно важността на споразуменията за свободна търговия с трети страни, подкрепата за допълнителното разширяване на ЕС, както и необходимостта от запазването на набора от санкции срещу Русия след незаконното анексиране на Крим през 2014 г.¹⁰

Заклучение

Напускането на Обединеното кралство няма да доведе до грастични промени по отношение функционирането на Съвета на Европейския съюз. Институцията ще се адаптира в рамките на настоящите правила за гласуване, които не се очаква да бъдат променени в обозримо бъдеще, освен ако не настъпи допълнителна промяна по отношение на броя страни - членки на ЕС. Държавите с по-голямо население са основните облагодетелствани от настъпването на Брекзит, макар че промяната не е достатъчно голяма, за да констатираме сериозно изменен вътрешноинституционален баланс. Интеграционният тандем Германия – Франция ще увеличи допълнително своята тежест и очаквано ще се възползва от напускането на най-опозиционния актьор по време на гласувания. През следващите години можем да очакваме постепенен интеграционен напредък по конкретни теми свързани с бюджетни въпроси, външна политика и политика на сигурността, които биха били трудно постижими при наличието на представители на Обединеното кралство около масата за преговори.

Брекзит не означава, че конфронтацията ще изчезне в рамките на Съвета на ЕС. По-скоро може да се очаква консолидацията на исторически наблюдаваните коалиции между държавите от Севера срещу държавите от Юга. Вакуумът от напускането на Обединеното кралство може да даде допълнителна мотивация за страна като Полша да се възползва от влиянието си за допълнителното укрепване на т.нар. Вишеградска четворка, което да доведе до сблъсък между Изтока и

¹⁰ Детайлният анализ относно ефекта от напускането на Обединеното кралство за всяка политика на Европейския съюз остава извън обема и амбициите на настоящата кратка публикация. За подробна дискусия вж. Jacobs 2018.

Запада по конкретни законодателни предложения. Най-новите данни от гласуванията в Съвета на ЕС за последната година показват, че противопоставянията между „новите“ и „старите“ държави членки, както и между нетните платци и бенефициентите от бюджета се изострят и стават все по-видими (VoteWatch 2020). Следващите години ще са изключително интересни за наблюдение на конкретните данни и тенденции при гласуване в Съвета на ЕС, така че емпирично да се потвърди реалният ефект от напускането на Обединеното кралство върху процеса на вземане на решения.

Използвана литература и източници:

1. Advisory Council on International Affairs (2018), *Forming Coalitions In the EU After Brexit*, No 108, July 2018 last accessed on 19 May 2020 at: <https://www.advisorycouncilinternationalaffairs.nl/documents/publications/2018/07/06/forming-coalitions-in-the-eu-after-brexit>
2. Besselink, F., Swider K., Michel, B. (2019), *The impact of the UK's withdrawal on the institutional set-up and political dynamics within the EU*, European Parliament Study, DG Internal Policies of the Union last accessed on 19 May 2020 at [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2019/621914/IPOL_STU\(2019\)621914_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2019/621914/IPOL_STU(2019)621914_EN.pdf)
3. Häge, F. (2013), *Coalition Building and Consensus in the Council of the European Union*, British Journal of Political Science: 481-504, Cambridge University Press
4. Hagemann, S. and J. De Clerk-Sachsse (2007), *Old Rules, New Game. Decision-Making in the Council of Ministers after the 2004 Enlargement*, Special Report, Brussels: Centre for European Policy Studies.
5. Hix, S., Hagemann, S., Frantescu, D. (2016), *Would Brexit matter? The UK's voting record in the Council and the European Parliament*, VoteWatch Europe 2016
6. Jacobs, F. (2018), *The EU After Brexit: Institutional and Policy Implications*, Palgrave MacMillan, London
7. Kirsch, W. (2016), *Brexit and the Distribution of Power in the Council of the EU*, CEPS Commentary, Centre for European Policy Studies last accessed on 19 May 2020 at <https://www.ceps.eu/ceps-publications/brexit-and-distribution-power-council-eu/>
8. Kurz, S. (2020), *The 'frugal four' advocate a responsible EU budget*, Financial Times last accessed on 19 May 2020 at: <https://www.ft.com/content/7faae690-4e65-11ea-95a0-43d18ec715f5>
9. VoteWatch (2020), *Latest Council data: EU-clustering at a new high after Brexit*, VoteWatch website last accessed 19 May 2020 at: <https://www.votewatch.eu/blog/latest-data-eu-clustering-at-new-high-post-brexit/>
10. Лилков, Д. (2016), *Неформално управление в Съвета на Европейския съюз*, Сборник с доклади от съвместна научна конференция, Софийски университет „Св. Климент Охридски“ и Фондация за свободата „Фридрих Науман“ 2016: 77-87